

Bart Snels en Noortje Thijssen

De tijd vooruit

Modernisering en de politieke positie
van GroenLinks

WETENSCHAPPELIJK BUREAU **GROENLINKS**

De tijd vooruit

De tijd vooruit

Modernisering
en de politieke positie
van GroenLinks

Bart Snels en Noortje Thijssen

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1 Modernisering	7
1.1 Sociologische trends op lange termijn	8
1.2 Politiek-economische conjunctuur	14
Hoofdstuk 2 Modernisering en verkiezingen	17
2.1 Electorale effecten op lange termijn	17
2.2 Links in de afgelopen vijftien jaar	19
2.3 Modernisering en de electorale strijd in 2006	20
Hoofdstuk 3 Opvattingen over modernisering	27
3.1 GroenLinks en modernisering	27
3.2 De huidige kiezer over modernisering	29
Conclusie	32
Literatuur	36
Personalialia	40
Colofon	40

Inleiding

De kiezer heeft gesproken, maar wat is er gezegd? Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 behaalde de PvdA een grote overwinning. In november, driekwart jaar later, verloren de sociaal-democraten fors bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Met de impopulaire Jan Peter Balkenende werd begin 2006 nog de draak gestoken. Daarna is het vertrouwen in hem gegroeid en het CDA bleef de grootste partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen en bij de Provinciale-Statenvverkiezingen in maart 2007. Balkenende werd wederom premier. In zeer korte tijd werden de Socialistische Partij en de Partij voor de Vrijheid met hun uitgesproken leiders een aantrekkelijk alternatief voor de traditionele partijen. Een rumoerig verkiezingsjaar ligt achter ons, maar politici en commentatoren worstelen nog met de interpretatie van de uitslagen.

Het rommelt binnen klassieke partijen zoals de PvdA en de VVD. Ze zijn intern ideologisch verdeeld over de vraag hoe te reageren op de concurrentie van hun radicale politieke uitdagers (de Socialistische Partij en de Partij voor de Vrijheid). Ook binnen GroenLinks vindt debat plaats over de inhoudelijke koers. Veel politieke partijen hebben commissies ingesteld die de verkiezingscampagne moeten evalueren. Dergelijke evaluaties leggen de nadruk op kortetermijnfactoren die de electorale strijd beïnvloeden. Het optreden van de lijsttrekker of de tactiek in de verkiezingscampagne worden in dergelijke analyses tot in detail onder de loep genomen. Voor politieke partijen zijn daaruit belangrijke lessen te trekken omdat deze factoren bepalend zijn voor het stemgedrag van kiezers. Dat is zeker van belang nu voorkeuren van kiezers zo wispelturig zijn geworden.

De kiezersmarkt is echter al langer dan het afgelopen jaar heftig in beweging. Om in de gunst van de kiezer te komen, zijn politieke partijen op drift geraakt. Na een gedepoliteerd tijdperk in de jaren negentig kwamen politici sinds de eeuwwisseling als heethoofden tegenover elkaar te staan: links tegenover rechts, conservatief tegenover progressief, gemeenschapsdenkers tegenover liberalen en monoculturalisten tegenover multiculturalisten. Politieke strijd is er niet alleen tussen, maar ook binnen partijen. De omslag van depolarisatie naar een gepolariseerd klimaat komt niet zomaar uit de lucht vallen. Daar liggen verschillende maatschappelijke veranderingen aan ten grondslag. Het begrijpen van wat er werkelijk aan de hand is, kan niet zonder de huidige tijd in een bredere context te plaatsen. Daarom kiezen wij hier voor een langetermijnperspectief. De blik op de lange termijn is noodzakelijk om de positie van politieke partijen in het algemeen en GroenLinks in het

bijzonder op het politieke speelveld te kunnen duiden. De ontwikkelingen die met modernisering te maken hebben, bepalen ook de wijze waarop de politieke strijd wordt gevoerd. Politieke opvattingen worden bijvoorbeeld aangepast aan veranderende maatschappelijke omstandigheden. Daarnaast zijn politieke partijen zich tegenwoordig meer bewust van de grote rol die de (nieuwe) media spelen in de verkiezingsstrijd.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 verloor GroenLinks één zetel. Ook in de Eerste Kamer ging een zetel verloren. Veel aanhangers van GroenLinks hadden gehoopt op betere uitslagen. Onze stelling is dat er sprake is van een langetermijntrend van modernisering, waarop de afgelopen jaren een antimoderne reactie is ontstaan. Wij denken dat deze reactie van tijdelijke aard is. Het moderniseringsproces wordt wel vaker afgeremd (of versneld) als gevolg van fluctuerende politiek-economische omstandigheden, zonder dat deze trend structureel wordt omgebogen. Met de blik op de lange termijn analyseren wij de politieke positie van GroenLinks. Als 'trendwatchers' zijn wij optimistisch over de toekomst voor GroenLinks.

1. Modernisering

Vanaf 1958 hebben hele generaties gekeken naar Swiebertje die zich als dorpsgek ontroerend manifesteerde in een hiërarchisch geordende samenleving. Ook al was hij een vrijbuiters, hij maakte deel uit van een hechte gemeenschap die onder andere bestond uit de burgemeester, huishoudster Saartje en veldwachter Bromsnor. De intermenselijke relaties in de televisieserie Swiebertje vormen een scherp contrast met de geëmancipeerde werkende vrouwen uit het hedendaagse *Sex and the City*. De gemeenschap is hier niet meer het dorp, maar de kosmopolitische stad New York, waarin columniste Carrie Bradshaw haar eigen weg probeert te vinden. Zij deelt haar avonturen in het werk en de liefde met een vrijgevochten groep vriendinnen.

Tijden veranderen. De moderne samenleving van nu lijkt niet meer op de maatschappij van decennia geleden. Volgens sociologen is een aantal maatschappelijke ontwikkelingen samen te vatten als een proces van modernisering. Sinds de Tweede Wereldoorlog hebben trends als individualisering, rationalisering, globalisering en migratie zich gestaag ontwikkeld (Giddens 1998, Dalton 2004, Inglehart en Welzel 2005). Dat klinkt abstract, maar die processen hebben de wijze waarop mensen samenleven drastisch veranderd.

De moderniseringstrends brengen nieuwe maatschappelijke problemen, risico's en dilemma's met zich mee. Zo hebben ze invloed op de inhoudelijke ontwikkeling van politieke partijen en de wijze waarop deze het electorale spel spelen. Door de tijd heen geeft de politiek echter geen eenduidige richting aan het moderniseringsproces. Soms loopt zij achter de trend aan en soms te ver vooruit. Vaststaat dat politici en partijen reageren op nieuwe maatschappelijke omstandigheden. Hoe ze reageren, hangt af van de politieke context op korte termijn. Sociologen en politicologen spreken van mogelijkheden die ruimte scheppen voor politieke actie (*theory of political opportunities*). Of het politieke optreden succesvol is, hangt bijvoorbeeld af van de eigenschappen van het institutionele systeem die de electorale competitie bepalen. Het gaat hier om het kiesstelsel, het aantal partijen of de ruimte voor nieuwkomers. Daarnaast zijn sociaal-economische omstandigheden zoals de stand van de economische conjunctuur belangrijk (Kitschelt 1994, McAdam et al 1996, McAdam et al 2001). Het samenspel tussen de langetermijntrends en de reagerende politiek is geen eenvoudige één-op-één-relatie. Politieke en economische cycli kronkelen door de langlopende maatschappelijke trends heen. Zij vertragen of versnellen het moderniseringsproces.

1.1 Sociologische trends op lange termijn

De belangrijkste sociologische trends zijn individualisering, rationalisering, globalisering en migratie. Het zijn geen opzichzelfstaande trends, omdat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding. Die synergie komt het duidelijkst naar voren bij het proces dat rationalisering wordt genoemd. Hieronder vallen ontwikkelingen die vooruitgang beloven door te streven naar verbetering van de efficiëntie en de effectiviteit van de overheid, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. Industrialisatie en de ontwikkeling van technologische mogelijkheden horen bij het proces van rationalisering, maar zijn ook verwant aan globalisering. Professionalisering en rationeel nadenken over de inrichting van de staat of van maatschappelijke organisaties zijn gerelateerd aan de trends van individualisering en ontideologisering. Kortom, het is complex om het moderniseringsproces analytisch nauwkeurig te onderscheiden in verschillende sociologische trends. Het is wel nuttig om in te zien dat modernisering bestaat uit verschillende samenhangende ontwikkelingen.

Individualisering

Individualisering is een containerbegrip. De zeer algemene definitie die het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) hanteert, is dat er sprake is van een groeiende autonomie van het individu ten opzichte van zijn directe omgeving. 'Dat proces treedt op in relatie tot de verbanden waarvan het individu deel uitmaakt en tot de morele orde waarin het individu, via die verbanden, is ingebed. (...) Naarmate een individu voor zijn behoeftebevrediging minder is aangewezen op de kleine gemeenschap waarin hij opgroeit, raakt hij meer afhankelijk van verbanden van een hoger schaalniveau' (SCP 1998: 3). Moderne mensen zijn niet meer afhankelijk van hun afkomst en zitten minder vast aan hun familie en de beperkte gemeenschap waarin zij opgroeien. Individuen hebben geleidelijk aan een grotere mate van keuzevrijheid gekregen bij de inrichting van het leven.

Voor velen heeft individualisering een slechte bijmaak. Mensen zouden alleen maar egoïstischer zijn geworden. Slechts het eigenbelang zou tellen, zonder dat mensen oog hebben voor het belang van anderen. Individualisering wordt als oorzaak gezien van het verval van sociale cohesie en staat de sociale integratie in de weg. Volgens SCP-directeur Paul Schnabel zien de sociale wetenschappen individualisering niet per se als een negatieve ontwikkeling. Sociologen zijn vooral geïnteresseerd in empirisch onderzoek dat laat zien dat mensen geleidelijk aan hun leven op een andere manier zijn gaan inrichten. Dergelijk onderzoek kijkt bijvoorbeeld naar de samenstelling van huishoudens, de ontwikkeling van samenlevingsvormen, het lidmaatschap van maatschappelijke organisaties, de tijdsbesteding van mensen en naar vele andere indicatoren voor de wijze waarop mensen hun leven vorm geven. Uit dat onderzoek blijkt dat individualisering de afgelopen decennia

samenhang met het emancipatieproces en de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar. Dat uit zich onder andere in nieuwe vormen van betrokkenheid en sociale samenhang (Schnabel 2004).

Individualisering heeft effecten op verschillende niveaus. Op microniveau heeft de emancipatie van het individu invloed op de wijze waarop het persoonlijk leven wordt ingericht. Op mesoniveau zorgt individualisering voor veranderende vormen van gemeenschappen. Op macroniveau zijn processen van secularisering en ontideologisering van belang. Dit onderscheid is nodig om te analyseren hoe het leven van individuen (op microniveau) uiteindelijk invloed heeft op politieke veranderingen (op macroniveau).

Emancipatie

Vergeleken met vijftig jaar geleden zijn mensen minder afhankelijk van de sociale verbanden waarin zij leven bij de keuze voor een partner, de opleiding die zij willen volgen, de arbeidsmarktcarrière die zij ambiëren, de beleving van religie of de levensstijl die zij hanteren. De sociaal-economische klasse waartoe je behoorde, bepaalde vroeger waar je woonde en werkte. Van intergenerationele mobiliteit was nauwelijks sprake. Als je vader bakker of arts was, was de kans groot dat je zelf ook bakker of arts zou worden. Hand in hand met de toename van de sociale zekerheid en de verbeterde toegankelijkheid van het onderwijs zijn de kansen gelijkler geworden om – ongeacht je afkomst – op basis van eigen prestaties hogerop te klimmen.

De grote behoefte aan keuzevrijheid en gelijkheid is terug te zien in de emancipatiebewegingen van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Met de emancipatie van de vrouw is geleidelijk afstand genomen van het traditionele kostwinnersmodel waarbij de man werkt en de vrouw zorgt. In 1970 was 78 procent van de Nederlandse bevolking het eens met de stelling dat vrouwen geschikter zijn dan mannen voor het opvoeden van kinderen. Dat percentage is na de eeuwwisseling afgenomen tot 35 procent (Schnabel 2004). Tegenwoordig wordt van vrouwen verwacht, en willen zij dat vooral zelf, dat zij participeren op de arbeidsmarkt. Meer dan de helft van de vrouwen met kinderen heeft tegenwoordig een baan. Dat betekent overigens niet dat mannen veel meer in het huishouden zijn gaan doen. Terwijl veel mannen fulltime zijn blijven werken, hebben vrouwen in meerderheid een deeltijdbaan waarbij zij minder carrièreperspectief hebben dan mannen. De voorwaarden voor emancipatie zijn nog lang niet perfect, maar de omstandigheden voor toenemende rolsymmetrie tussen mannen en vrouwen zijn de afgelopen vijftien jaar gunstiger geworden. Dat heeft bijvoorbeeld te maken met de verbetering van regelingen voor kinderopvang en zorgverlof.

De emancipatie van homo's is een andere beweging die samenhangt met individualisering. Hoewel homoseksualiteit zeker nog niet overal is geaccepteerd, en er grenzen zijn aan de acceptatie van gedrag dat afwijkt van klassieke normen, is de acceptatie in Nederland in de afgelopen decennia onmiskenbaar toegenomen. Met de stelling dat homo's zoveel mogelijk

moeten worden vrijgelaten was vóór 1970 35 procent van de bevolking het oneens. Dat percentage ligt nu op ongeveer 5 procent. Sinds 1970 is de houding van de bevolking tegenover homoseksualiteit en de gelijkberechtiging van homo's positiever geworden. Nederland is daarin koploper samen met de Scandinavische landen. Een uitzondering vormen de beperkte groep zeer godsdienstige autochtone Nederlanders en sommige groepen (religieuze) migranten. In 2006 is 20 procent van de bevolking tegen de mogelijkheid voor homo's om te kunnen trouwen. Onder Turken en Marokkanen ligt dat percentage op respectievelijk 55 en 48 procent (Keuzenkamp et al 2006). Sinds 2001 kunnen homoseksuele paren trouwen en hebben zij de wettelijke mogelijkheid om kinderen te adopteren.

Het emancipatieproces heeft invloed op de samenstelling van huishoudens. De enorme toename van het aantal alleenstaanden is spectaculair. In 1960 waren er nog geen 400 duizend éénpersoonshuishoudens. Tegenwoordig is dat aantal volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek gestegen tot bijna 2,5 miljoen. Een huishouden telt nu gemiddeld minder dan 2,3 leden; veertig jaar geleden lag dat gemiddelde nog op 3,6. Jongeren verlaten tegenwoordig niet alleen op jongere leeftijd hun ouderlijk huis, het is ook minder vanzelfsprekend om meteen te gaan samenwonen of te trouwen. Het ontstaan van steeds meer en kleinere huishoudens is daarnaast het gevolg van het groeiend aantal echtscheidingen. Binnen het gezin leven de onderlinge gezinsleden onafhankelijker van elkaar dan vroeger. Partners hebben vaker hun eigen bankrekening, besteden hun vrije tijd los van elkaar en behouden hun eigen vriendengroep. Vrouwen houden vaker de eigen familienaam wanneer ze zijn getrouwd. Kinderen hebben in toenemende mate een eigen kamer met een eigen televisie en computer. Het recht op privacy is binnen huishoudens belangrijker geworden: de slaapkamerdeur van zowel ouders als kinderen wordt niet vaak meer geopend zonder op de deur te hebben geklopt (Schnabel 2004).

Veranderende sociale samenhang

Het dwingende karakter van dorp, buurt, klasse, kerk of gezin is verleden tijd. Mensen zijn minder dan vroeger geneigd om samen te leven in een collectieve eenheid. De individualisering heeft de positie van de op groepsloyaliteit gebaseerde maatschappelijke organisaties verzwakt. Tussen 1978 en 2002 liep het percentage van kiesgerechtigden dat aangesloten is bij een politieke partij terug van 5 naar 2 procent. Het percentage van de beroepsbevolking dat lid is van een vakbond daalde van 36 naar 26 procent. Mensen die wel lid zijn van traditionele organisaties vatten deze tegenwoordig vaker op als organisaties die individuele activiteiten faciliteren (SCP 2004).

De trend om minder vaak lid te zijn van traditionele organisaties wil niet zeggen dat individuen minder maatschappelijk betrokken zijn. Tussen 1994 en 2003 steeg het ledental van natuur- en milieuorganisaties, consumentenorganisaties en organisaties gericht op sport en recreatie (De Hart 2005).

Nederlanders zijn sinds de jaren zeventig ook niet minder actief als vrijwilliger. Tussen een kwart en eenderde van de volwassen bevolking doet regelmatig vrijwilligerswerk en besteedt hieraan gemiddeld vijf uur per week. In vergelijking met andere landen is het aantal actieve vrijwilligers in Nederland hoog. Dat vrijwilligers tegenwoordig sterker projectgericht zijn en meer zijn ingesteld op wisselende rollen duidt erop dat individualisering invloed heeft op de aard en de vorm van vrijwilligerswerk (Dekker et al 1999, De Hart 2005).

De snelle ontwikkelingen in de informatie- en communicatietechnologie (als gevolg van het proces van rationalisering) hebben een grote impact op de sociale bindingen tussen mensen. Door de komst van de telefoon, radio, televisie en later het internet zijn mensen zelfstandiger geworden. Nieuwe technologieën kunnen een bijdrage leveren aan bijvoorbeeld langer zelfstandig wonen, aan medische zorg op afstand of aan het verkrijgen van passende overheidsinformatie. Ouderen die internetten, hebben vaak het gevoel 'er weer bij te horen' (De Haan et al 2004). Sommigen vrezen dat door de ict-ontwikkelingen de individualisering doorslaat en mensen, vooral jongeren, elkaar alleen nog maar online ontmoeten. Dat blijkt niet het geval: jongeren treffen elkaar even vaak op msn als 'in het echt', namelijk vier keer in de week. Contacten via ict zijn geen substituut voor face-to-face-contacten. Beide vormen van communicatie vullen elkaar aan. Online maar ook offline is zelfs een geheel eigen gamecultuur ontstaan, waarbinnen spelers hechte banden aangaan (De Haan en Van 't Hof 2006).

Secularisering en ontideologisering

In het verzuilde Nederland bepaalde de gemeenschap de inrichting van het leven. Religie was vroeger meer dan een private geloofsovertuiging. Je religieuze achtergrond bepaalde met wie je ging trouwen, van welke sportvereniging je lid was, welke krant je las en op welke politieke partij je stemde. Vanaf het einde van de jaren zestig is Nederland sterk gesecculariseerd. Dat is mede een gevolg van de komst van de televisie. Het aantal Nederlanders dat zich buitenkerkelijk noemt is tussen 1958 en 2004 gestegen van 24 tot 64 procent. Onder de overgebleven kerkleden daalde het geregeld kerkbezoek van 67 procent in 1970 tot 38 procent in 2004. In de afgelopen vijftig jaar is geloofsbeleving geïndividualiseerd. Mensen bepalen zelf op welke wijze zij hun geloof praktiseren. Dat wordt in mindere mate bepaald door kerkelijke leiders en voorschriften. Bovendien zijn nieuwe vormen van geloof en inspiratiebronnen zoals New Age en het 'ietsisme' populair geworden. Tegelijkertijd heeft met de komst van migranten de islam zijn intrede gedaan in de Nederlandse samenleving (Becker en De Hart 2006).

De trends van secularisering en ontkerkelijking hebben een relatie met de trend van ontideologisering van de politiek en het electoraat. Burgers zijn minder gebonden aan vaste politieke partijen, als lid maar ook als kiezer. Dit geldt vooral voor hoogopgeleiden en jongere generaties. Mensen uit oudere

leeftijdsgroepen zijn vaker overtuigd aanhanger van een bepaalde politieke partij dan de generaties daaronder (Van der Kolk 2000, Van Holsteyn en Den Ridder 2005).

Individualisering bestaat uit een aantal verschillende ontwikkelingen. Die hebben het leven van mensen veranderd. Door emancipatie zijn mensen minder afhankelijk van elkaar geworden. De beleving van gezamenlijkheid is veranderd. Mensen hebben meer keuzevrijheid in de wijze waarop zij zich willen verbinden aan maatschappelijke organisaties en sociale verbanden. Ook de wijze waarop zij naar de politiek kijken is daardoor minder vastomlijnd en minder ideologisch geworden. Het proces van individualisering is nog niet ten einde. Zo is bijvoorbeeld de emancipatie van vrouwen en homo's nog lang niet voltooid, noch de emancipatie van mensen die in orthodox religieuze gemeenschappen zitten opgesloten. De politiek kan aan dit proces bijdragen, maar andersom zal ook het politieke spel onder invloed van individualisering van karakter veranderen.

Globalisering

Economische globalisering

In 1820 werd van de totale wereldproductie slechts één procent geëxporteerd. Honderd jaar later was dat percentage opgelopen tot negen procent. De toename van handel tussen landen is lang geleden begonnen, maar pas explosief versneld in de afgelopen decennia. Het aandeel van de export in de productie verdubbelde in westerse landen van 10 naar 20 procent in veertig jaar tijd (De Mooij en Tang 2003). Door rationaliseringstrends zoals wereldwijde handelsliberalisatie, liberalisering van kapitaalmarkten, technologische vooruitgang en kostendaling voor transport en communicatie, gaan kapitaal en arbeid meer en sneller dan ooit te voren de wereld over. Niet alleen fysieke goederen, maar ook diensten en financiële transacties zijn onderdeel gaan uitmaken van de internationale handel. De snelle ontwikkeling van globalisering zal zich naar verwachting doorzetten. Een grote bijdrage hieraan levert de Chinese economie met een spectaculaire groei van 10 procent per jaar. Dit geldt in mindere mate ook voor de Indiase economie. Vooral India is een aantrekkelijke vestigingsplaats voor grote bedrijven die een deel van hun productie naar het buitenland willen verplaatsen (CPB 2006).

De economische globalisering en de vrijmaking van de Europese markt hebben ertoe geleid dat de Nederlandse economie, die toch al open was, zich nog meer is gaan richten op internationale handel. Met de globalisering is de concurrentie van Nederlandse bedrijven met die in het buitenland groter geworden. Overigens is het grootste deel van die internationale handel gericht op Europese landen (Bergeijk en Van Gorcum 2007). Als gevolg van scherpere internationale concurrentie en een grotere economische dynamiek wisselen werkenden vaker van baan, waardoor er meer beweging op de arbeidsmarkt is gekomen. Tussen 1999 en 2003 zijn er jaarlijks gemiddeld

9 procent nieuwe banen geschapen en werden er 8 procent vernietigd. Deze toename van de arbeidsmarktmobiliteit is niet alleen het gevolg van globalisering, maar hangt ook samen met individualisering en rationalisering (WRR 2007). Mensen kiezen er vaker voor om van baan te switchen en sinds de geïndustrialiseerde economie langzaam verandert naar een kenniseconomie, is het karakter van veel banen veranderd. Een leven lang bij dezelfde baas is in toenemende mate tot het verleden gaan behoren. Ook binnen organisaties wordt vaker van functie gewisseld. De gemiddelde baanduur ligt nu ongeveer op 9 jaar. Vooral oudere werknemers hebben nu nog langer dezelfde baan. De WRR verwacht dat dit in de toekomst zal veranderen. Werknemers zullen ook in de tweede helft van hun loopbaan meer baanwisselingen gaan meemaken (Gesthuizen en Dagevos 2005, WRR 2007).

Veranderende samenstelling Nederlandse bevolking

Migratie en vergrijzing zijn twee trends die invloed hebben op de samenstelling van de Nederlandse bevolking. Na de Tweede Wereldoorlog emigreerden grote groepen Nederlanders naar Australië, Nieuw-Zeeland en Canada. Nederland was gedurende een relatief korte periode een emigratieland. Toen gastarbeiders uit Marokko en Turkije in de jaren zestig naar Nederland kwamen om in de industrie te werken, is die trend gekeerd. Migratiestromen zijn sindsdien gekoppeld aan economische motieven van zowel de migranten als van de ontvangende landen. Vanaf de jaren zeventig vestigden zich ook Antillianen, Arubanen en Surinamers in Nederland. De migratiestroom bleef in de jaren tachtig en negentig hoog door huwelijksmigratie en gezinshereniging. Door grote conflicten in Afrika, het Midden-Oosten en voormalig-Joegoslavië hebben veel mensen asiel aangevraagd in Nederland. Van de Nederlandse bevolking was in 2006 ruim 10 procent van niet-westerse afkomst (zowel eerste als tweede generatie allochtonen). Ongeveer 8 procent van de bevolking komt oorspronkelijk uit andere westerse (vooral Europese) landen (CBS 2006).

Hand in hand met de komst van migranten is de samenstelling van buurten veranderd. Niet-westerse allochtonen wonen geconcentreerd in de vier grote steden. De etnische concentratie binnen bepaalde wijken is tussen 1995 en 2004 toegenomen. In 2004 telde Nederland ruim 450 buurten met meer dan een kwart allochtonen. Concentratiewijken kenmerken zich door meer verloedering en overlast en minder sociale samenhang. Bewoners worden vaker slachtoffer van criminaliteit en voelen zich minder veilig (SCP 2005).

Een tweede trend die de bevolkingssamenstelling verandert, is de vergrijzing. Deze trend is een uitvloeisel van de rationaliseringstrend. Door de technologische innovatie en de toename van wetenschappelijke kennis zijn de gezondheidszorg en de gezondheid van mensen sterk verbeterd. Mensen worden daarom steeds ouder. Toen de AOW een halve eeuw geleden werd ingevoerd, was de levensverwachting van mannen en vrouwen respectieve-

lijk 71 en 74 jaar. Nu is die voor mannen en vrouwen gestegen naar 76 en 81 jaar. Demografen gaan ervan uit dat de levensverwachting de komende decennia verder toeneemt. Naast de trend dat mensen steeds ouder worden, is het gemiddeld aantal kinderen per huishouden gedaald als gevolg van de toename van economische welvaart en de emancipatie van vrouwen. Dat noemen we ontgroening. Er is sprake van een dubbele vergrijzing: mensen worden ouder en het aantal ouderen ten opzichte van het aantal jongeren neemt toe. Op dit moment is één op de acht mensen 65 jaar of ouder. In 2040 is die verhouding één op de vier. Ten opzichte van het aantal werkenden die de AOW-premie opbrengen, verdubbelt het aantal 65-plussers de komende decennia (De Mooij en Tang 2003).

Globalisering en vergrijzing zijn langetermijntrends. Er is geen enkele reden om te twifelen aan de voorspellingen dat de groei van internationale handelsrelaties zal blijven toenemen. Ook ligt het niet in de verwachting dat drastische veranderingen in geboorte- en sterftcijfers de vergrijzing zullen keren. Deze trends brengen voor mensen nieuwe risico's en onzekerheid met zich mee. Daarop moet de politiek een antwoord bieden, bijvoorbeeld door de verzorgingsstaat te moderniseren.

1.2 Politiek-economische conjunctuur

Door de lange moderniseringstrend heen meanderen de politieke en economische conjunctuurcycli. Partijen moeten zich manifesteren in een electorale competitie op de korte termijn. Die strijd is mede afhankelijk van maatschappelijke gebeurtenissen en economische omstandigheden. De moderniseringstrend heeft ook invloed op de inhoudelijke ontwikkeling van politieke partijen en op ideologische verschuivingen. De politiek-economische conjunctuur is de afgelopen jaren grofweg per decennium te beschrijven.

Tot en met de jaren zeventig

Door een lange periode van economische groei en de opbouw van de verzorgingsstaat vanaf de jaren vijftig en zestig werden mensen minder onzeker over hun materiële bestaan. Er heerste politieke eensgezindheid over het belang van een sturende overheid op het gebied van de economie en de sociale zekerheid. Als gevolg van individualisering en emancipatie werd het verzet tegen autoriteiten en traditionele waarden groter. De roep om verdergaande democratisering leidde tot het ontstaan van nieuwe politieke partijen en bewegingen, zoals D66 en Nieuw Links binnen de PvdA. In deze periode ontstond onder druk van secularisering uit de verschillende christelijke partijen langzaam het CDA. De politieke vertaling van het geïndividualiseerde streven naar emancipatie vond zijn weerslag in het programma van spreiding van macht, kennis en inkomen van het kabinet-Den Uyl (1973-1977). Dit meest linkse kabinet dat Nederland ooit heeft gekend, kreeg al snel te

maken met de eerste oliecrisis. De wereldeconomie raakte in de loop van de jaren zeventig in problemen. De werkloosheid in Nederland liep razendsnel op en de overheidsfinanciën verslechterden. Het kabinet-Van Agt/Wiegel liet, na het kabinet-Den Uyl, de tekorten op de overheidsbegroting pas echt uit de hand lopen.

Jaren tachtig

De economische crisis van eind jaren zeventig maakte pijnlijk duidelijk dat de overheid niet bij machte is om de samenleving naar een ideaalbeeld te kneden. In deze periode verdwenen traditionele industrieën, zoals de mijnbouw, de textielindustrie en de scheepsbouw, grotendeels uit Nederland. Als reactie op het failliet van het linkse maakbaarheidsdenken werd de politieke ideologie van het neoliberalisme met haar geloof in de werking van de markt dominant. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië kwamen radicale marktdenkers als Ronald Reagan en Margaret Thatcher aan de macht. In Nederland werd Ruud Lubbers premier van een aantal no nonsens-kabinetten van CDA en VVD. Bezuinigingen, marktwerking en privatisering waren de toverwoorden die de economische groei moesten stimuleren en de massale werkloosheid moesten bestrijden. Ook de trend van economische globalisering werd zichtbaar. In Europa begon de Franse sociaal-democraat Jacques Delors als voorzitter van de Europese Commissie in 1985 aan de vormgeving van de interne markt. Met honderden Europese richtlijnen werden nationale protectionistische hinderpalen voor de vrije handel en het vrije verkeer van personen binnen Europa opgeruimd. In het kader van de GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) werd in 1986 de Uruguay-ronde gestart om de internationale handel te liberaliseren en de Wereldhandelsorganisatie (1995) op te richten. In Nederland, maar ook in andere westerse landen, zat links in het defensief. De sociaal-democraten bleven vasthouden aan hun politieke programma van de jaren zeventig. Kleine linkse partijen kwijnden weg en liepen het risico hun bestaansrecht te verliezen.

Jaren negentig

Met de val van de Muur in 1989 verdween het schrille contrast tussen Oost en West en verminderde de polarisatie tussen links en rechts in veel rijke westerse landen. De ideologie van de Derde Weg raakte in zwang bij de sociaal-democraten (Giddens 1998). Links ging inzien dat marktmechanismen kunnen helpen bij het realiseren van sociaal-democratisch beleid. In veel westerse landen kwamen aanhangers van het Derde Weg-denken aan de macht: Tony Blair, Gerhard Schröder, Bill Clinton en Wim Kok. Ook liberaal-rechts ging genuanceerder denken over privatisering en liberalisering van de economie. Sindsdien zijn de debatten over de rol van de markt en de overheid technocratischer geworden (Snels 2005b). In deze periode groeide de kritiek op de dominantie van economische groei als doelstelling. Met een opbloeiende economie werden – net als in de jaren zeventig – postmateria-

listische waarden als het bestrijden van armoede en ongelijkheid, milieubehoud, het bevorderen van mensenrechten en het voorkomen van conflicten belangrijker. In verschillende Europese landen kwamen groene partijen in de regering. In Nederland kwam GroenLinks tot stand in 1989. Halverwege de jaren negentig verbreedde het politieke debat zich ook naar morele en sociaal-culturele thema's. Tijdens Paars, met het CDA in de oppositie, kwamen verschillende morele kwesties op de politieke agenda: euthanasie, het homohuwelijk, de adoptie van kinderen door homoparen en de voorwaarden voor medisch onderzoek (Trappenburg 2001). Op het terrein van migratie opende Frits Bolkestein begin jaren negentig het integratiedebat met zijn stelling dat migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Deze stelling kreeg toen nog weinig bijval van andere politici.

Sinds de eeuwwisseling

De metamorfose van het hiërarchische industriële naar het individualistische post-industriële tijdperk versterkt gevoelens van onzekerheid en roept daarom antimoderne reacties op. Ouderen en laagopgeleiden zijn op de arbeidsmarkt kwetsbaar door de opkomst van groeiende economieën in Midden- en Oost-Europa en Azië. Door de vergrijzing en ontgroening komen grote financiële lasten op de schouders van jongeren te liggen. Op cultureel vlak is er spanning tussen mensen die zich verbonden voelen met traditionele en religieuze gemeenschappen en mensen die optimistisch zijn over de geïndividualiseerde samenleving. Gevoelens van onzekerheid werden versterkt door de slechte economische conjunctuur, de dreiging van (internationaal) terrorisme en de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Een belangrijke tegenreactie op globalisering en de moderne tijd was de massale afwijzing van de Europese Grondwet bij het referendum van 2005. Er ontstond electorale ruimte voor cultureel conservatieven binnen links en rechts die zich verzetten tegen de langetermijntrend van modernisering. De ruimte in het Nederlandse politieke systeem werd benut door nieuwkomers die aan de Tweede-Kamerverkiezingen gingen meedoen: de Socialistische Partij (1994), Leefbaar Nederland (2002), de Lijst Pim Fortuyn (2002) en de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders (2006). Onder het mom van 'een stapje terug' stellen zij de gemeenschap boven het individu, veiligheid boven vrijheid, eigen identiteit boven diversiteit en simplistische slogans boven een rationeel en complex verhaal (Snels 2005a, Halsema 2005).

2. Modernisering en verkiezingen

Het hoogtepunt van het politieke spel zijn de verkiezingen. Daarin komen de voorkeuren van kiezers voor partijen en politici tot uitdrukking. Door politiek-economische omstandigheden zijn preferenties variabel. De vraag is of het moderniseringsproces is af te lezen aan de verkiezingsuitslagen, ondanks het feit dat deze op korte termijn worden beïnvloed door fluctuerende voorkeuren van kiezers.

2.1 Electorale effecten op lange termijn

Individualisering komt in verschillende politieke factoren tot uitdrukking. Secularisering is terug te zien in de trendmatige daling van de electorale positie van christelijke partijen. In 1956 hadden de christelijke partijen tachtig zetels in de Tweede Kamer. De partijen waaruit het CDA is ontstaan, hadden destijds 77 zetels. Het zetelaantal voor het CDA is gedaald naar 41 zetels in 2006. Er zijn twee uitschieters in deze dalende trend, die te maken hebben met specifieke politieke omstandigheden. In de jaren tachtig piekte het CDA onder leiding van de populaire premier Lubbers met een uitslag van 54 zetels bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 en 1989. Dat is niet te verklaren uit een toename van religie in de politiek. In de jaren zeventig was religie nog één van de belangrijkste stemmotieven. In de jaren tachtig verdween religie uit de top vijf van redenen om op politieke partijen te stemmen (Van der Kolk 2000). In 1998 was de verkiezingsuitslag voor het CDA zeer negatief. Behalve een leiderschapscrisis in de partij, gaven de rationele, gedepolitiseerde jaren negentig een extra impuls aan de trend van secularisering.

Niet alleen religie is minder belangrijk geworden om kiezersgroepen te onderscheiden, ook de sociale klassen hebben als verklarende factor aan belang ingeboet (Van der Kolk 2000). Politicologen zien de invloed van de ideologische oriëntatie van kiezers vanaf het midden van de jaren tachtig snel dalen (Thomassen 2000, Van Wijnen 2000a). Wel is het zo dat kiezers zichzelf en politieke partijen vrij stabiel kunnen plaatsen op de klassieke links-rechts-schaal. In plaats van ideologie zijn de waardering voor individuele politici en specifieke strijdpunten belangrijk geworden. Bij de strijdpunten geldt echter dat het belang daarvan fluctueert. In de jaren zeventig tot aan de jaren tach-

Tweede-Kamerverkiezingen 1956-2002, aantal zetels per partij

	1956	1959	1963	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006
CDA	77	75	76	69	58	48	49	48	45	54	54	34	29	43	44	41
PvdA	50	48	43	37	39	43	53	44	47	52	49	37	45	23	42	33
VVD	13	19	16	17	16	22	28	26	36	27	22	31	38	24	28	22
SGP	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2
GL	7	5	8	9	10	16	6	9	9	3	6	5	11	10	8	7
CU			1	1	2	2	1	3	3	2	3	5	5	4	3	6
D66				7	11	6	8	17	6	9	12	24	14	7	6	3
SP												2	5	9	9	25
LPF														26	8	0
PVV																9
PvdD																2

Noot: In deze tabel zijn alleen de huidige partijen opgenomen. Voor fusiepartijen is het zetelaantal van de bloedgroepen vóór de fusie bij elkaar opgeteld (cursief in de tabel). De uitslagen voor sommige kleinere partijen zijn buiten beschouwing gelaten.

tig namen politieke partijen scherpe posities in op het sociaal-economische strijdpunt over inkomensverschillen. Het postmaterialistische strijdpunt kernenergie was daarnaast bepalend tot het midden van de jaren tachtig (Van Wijnen 2000b). Het politieke belang van polarisatie op specifieke strijdpunten nam na het midden van de jaren tachtig af. Pas sinds de eeuwwisseling zijn strijdpunten weer belangrijker geworden. De polarisatie heeft dan voornamelijk betrekking op de thema's migratie en veiligheid.

De groei van het aantal zwevende kiezers is een andere indicator voor ont-ideologisering. Dat proces is pas vanaf 1994 echt zichtbaar. Bij die Tweede-Kamerverkiezingen aarzelden kiezers lang bij het bepalen van hun stemvoorkeur en zij bepaalden pas laat hun definitieve stemkeuze. Zowel de PvdA als het CDA verloren toen veel zetels. De PvdA ging van 49 naar 37 en het CDA van 54 naar 34 zetels (Van der Kolk 2000). D66 als anti-ideologische partij was de grote winnaar. Ook de VVD scoorde goed bij deze verkiezingen. Het aantal aarzelende en zwevende kiezers is sindsdien gestaag toegenomen. Het is echter niet zo dat kiezers door het hele politieke spectrum heen zweven. Als kiezers wisselen van politieke partijen, doen zij dat vooral tussen verwante partijen op de klassieke links-rechts-schaal (Van Holsteyn en Den Ridder 2005).

Analyses laten zien dat het politieke belang van individuele politici de afgelopen decennia is toegenomen. Politicologen spreken van een personalisering van de politiek. Al in 1977 was het Den Uyl die de verkiezingen inging met de leuze 'Kies de minister-president'. Hij was populair bij kiezers en de PvdA haalde met 53 zetels een historische overwinning. Bij de verkiezingen

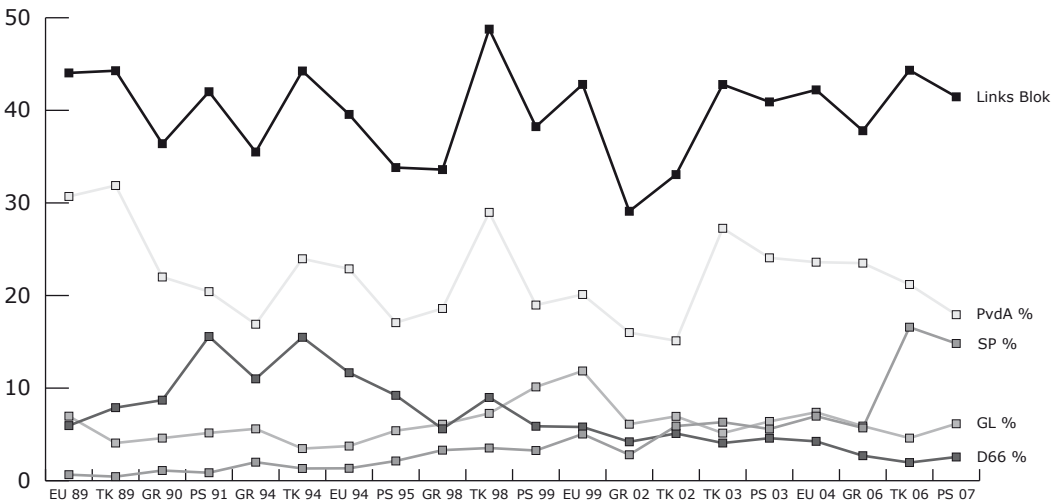
van 1986 speelde het CDA de kaart uit van het personalisme met de slogan 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. In de jaren negentig werd 'Kies Kok' een geveugelde uitdrukking. Na de eeuwwisseling werd Fortuyn het symbool van het persoonlijke in de politiek. Hij had weinig moeite om zijn privéleven te delen met het publiek (Pels 2003).

2.2 Links in de afgelopen vijftien jaar

Individualisering, emancipatie, ontideologisering en personalisering hebben gevolgen voor de wijze waarop het politieke spel wordt gespeeld. Partijen moeten meer hun best doen om kiezers voor zich te winnen. Met een nauwkeurigere blik op de afgelopen vijftien jaar zijn de volgende kiezersbewegingen zichtbaar in de verkiezingsuitslagen voor de linkse partijen op zowel lokaal, provinciaal, nationaal als Europees niveau. Hoewel de lokale en Europese verkiezingen een andere inzet hebben dan de nationale verkiezingen, bepalen kiezers hun stem ook bij deze verkiezingen veelal op basis van de indruk die zij hebben van de nationale politiek.

Over de hele periode vanaf 1989 vertoont het percentage PvdA-stemmers grillen. Er was fors verlies begin jaren negentig. Dat was mede te wijten aan de ingrepen in de WAO die Kok als minister van Financiën in een crisissfeer binnen de PvdA moest verdedigen. Midden jaren negentig was deze crisis voorbij en verbeterden de verkiezingsuitslagen voor de sociaal-democraten. In 1998, 2003 en maart 2006 behaalde de PvdA grote winst. Kok werd als betrouwbaar gezien en Wouter Bos was populair als frisse, charmante partijleider. Dat imago van Bos veranderde bij de Kamerverkiezingen in 2006 en

Alle verkiezingsuitslagen linkse partijen tussen 1989 en 2007

de Statenverkiezingen in 2007. Hij kreeg vooral door toedoen van het CDA het etiket opgeplakt dat hij onbetrouwbaar is. De PvdA verloor flink bij de Kamerverkiezingen. De SP groeit over de hele periode, maar wel heel langzaam. In 2003 verliest de SP licht bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Pas bij de verkiezingen in 2006 maakt de partij een grote sprong. Het aantal zetels weten de socialisten bijna te verdrievoudigen. Bij fluctuerende verkiezingsuitslagen zijn dergelijke sprongen niet uniek. GroenLinks ging in 1998 en 1999 fors vooruit. D66 maakte een grote sprong voorwaarts begin jaren negentig. Die winst is in opeenvolgende verkiezingen als sneeuw voor de zon verdwenen. In de Tweede Kamer heeft D66 nu nog maar drie zetels.

Vergeleken met de andere linkse partijen is GroenLinks door de jaren heen vrij stabiel gebleven, met een piek tussen 1998 en 2000. De andere partijen schommelen met grote stappen van winst naar verlies, van verlies naar nog meer verlies en van winst naar nog meer winst. In 1989 begon GroenLinks met 4,04 procent van de stemmen. Daarna was er een lichte daling. De verkiezingsuitslag voor de Tweede Kamer in 1998 (7,27 procent) was meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1994. Daarna daalt het percentage weer, maar blijft het boven het percentage waarmee GroenLinks in 1989 begon. In 2006 behaalde GroenLinks 4,6 procent van de stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Bij de Provinciale-Statenverkiezingen in 2007 werd er weer winst geboekt met een uitslag van 6,15 procent.

GroenLinks, de SP en delen van de PvdA hebben de laatste jaren aangedrongen op een linkse coalitie. Aan het begin van 2006 stond deze coalitie, vooral door de aantrekkelijkheid van de PvdA, op een meerderheid in de peilingen. Toch is er over de periode 1989 tot 2007 geen opwaartse of neerwaartse trend in het stempercentage van het linkse blok. Het percentage fluctueert tussen de 35 en 45 procent. Een uitschieter naar boven zijn de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 met 48,77 procent. Vooral de PvdA en D66 wonnen toen omdat Paars zeer populair was. Ook GroenLinks en in mindere mate de SP wonnen. GroenLinks blijft de twee daaropvolgende verkiezingen (Provinciale Staten en Europees Parlement) winnen. PvdA en D66 zijn dan over hun hoogtepunt heen. Een uitschieter naar beneden zijn de gemeenteraadsverkiezingen van 2002. Het linkse blok verliest dan en blijft hangen op 29,1 procent van de stemmen. Alle linkse partijen, inclusief de SP, verliezen. In 2006 en 2007 is het linkse blok weer op normaal niveau. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 komt dat door het herstel van de PvdA. De Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 worden vooral door de SP gewonnen. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 2007 is er licht verlies voor de PvdA en de SP. GroenLinks en D66 wonnen daarentegen iets.

2.3 Modernisering en de electorale strijd in 2006

Doordat modernisering heeft geleid tot meer zwevende kiezers, moeten politieke partijen harder strijden om de kiezers te overtuigen op hen te stemmen.

Het Nationaal Kiezersonderzoek laat zien dat korte tijd voor de datum van de Tweede-Kamerverkiezingen (22 november 2006) lang niet alle kiezers al een definitieve keuze hadden gemaakt. Dat wil niet zeggen dat er dan ook grote electorale verschuivingen plaatsvinden. Bijna alle kiezers die van plan waren op het CDA of de ChristenUnie te stemmen, hebben dat ook gedaan. Tussen de andere partijen waren de verschuivingen groter. Aan de linkerkant van het politieke spectrum bleven bij PvdA, GroenLinks en SP ongeveer acht van de tien potentiële kiezers bij hun eerdere keuze. Van de kiezers die van plan waren PvdA te stemmen, heeft tien procent uiteindelijk op de SP gestemd. Maar andersom was dat ook het geval. De rechterkant van het politieke spectrum laat ongeveer hetzelfde beeld zien. Bij de VVD en de Partij voor de Vrijheid bleven eveneens ongeveer acht van de tien potentiële kiezers bij hun eerdere keuze. Opmerkelijk is dat kiezers die de intentie hadden op de Partij voor de Vrijheid te stemmen en dat niet hebben gedaan, in grotere getale op de PvdA en de SP stemden dan op de VVD. Naast kiezers die afwijkend hebben gestemd ten opzichte van hun stemintentie vóór de verkiezingen, is er ook een aanzienlijke groep van twintig procent die nog geen voorkeur had voor een partij. Van deze werkelijk zwevende kiezers stemden de meesten volgens het Nationaal Kiezersonderzoek uiteindelijk op CDA, PvdA en SP. Deze partijen haalden elk ongeveer twintig procent van deze groep kiezers binnen. Vijf procent van hen heeft uiteindelijk op GroenLinks gestemd.

Strijd om media-aandacht

De media vormen de podia waarop wordt gedebatteerd, zij zijn doorgelukkig voor informatie en als luis in de pels controleren zij de politieke macht. In de strijd om de zwevende kiezers spelen de media in campagnetijd een grote rol. Politici en hun spindoctors doen hun uiterste best om hun partij onder de aandacht te brengen. De verkiezingscampagnes worden ontworpen op basis van de eisen van moderne media. Sommige partijen besteden daar veel aandacht aan, zeker als ze over ruime budgetten beschikken. Niet voor niets was de SP met haar campagne- en huisstijl winnaar van de Nederlandse Designprijzen 2006.

De meeste Nederlandse partijen kennen echter financiële beperkingen. Zij zijn vooral afhankelijk van gratis publiciteit (Van Holsteyn en Den Ridder 2005). Het is daarom interessant te kijken naar de aandacht die politieke partijen van de media krijgen rond verkiezingstijd. Jan Kleinnijenhuis heeft met een team onderzoekers de rol van de media in de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 geanalyseerd (Kleinnijenhuis et al 2007). De meeste onderstaande gegevens zijn afkomstig uit deze analyse.

De media stonden in de aanloopfase voor de campagnetijd vooral in het teken van de presentatie van de miljoenennota. Dat moment was voor de coalitiepartijen een belangrijk moment omdat de miljoenennota veel goed (sociaal-economisch) nieuws bevatte. Het motto van het kabinet 'na het zuur komt het zoet' werd bevestigd. Het is daarom niet zo gek dat met name de

regeringspartijen in het nieuws kwamen. Het CDA kreeg 37,9 procent van de aandacht, de VVD 26,9 procent en D66 3,2 procent. In deze aanloopfase werd 2,5 procent van het nieuws aan GroenLinks besteed. Dat is een fractie meer dan de SP (2,3 procent). In de echte campagnetijd kwam de oppositie meer in beeld. De SP haalde met 7,6 procent bijna drie keer zoveel nieuws als in de periode daarvoor. Voor GroenLinks steeg het percentage tot 3,9 procent. De media-aandacht die naar de oppositie ging, ging vooral ten koste van het CDA. Maar het motto 'beter slecht nieuws dan geen nieuws' biedt niet als vanzelfsprekend politiek voordeel. Het is opmerkelijk dat de partijen die relatief weinig in het nieuws zijn geweest, zoals de SP en de Partij voor de Vrijheid, een goede uitslag hebben gehaald. Voor een goede uitslag is ook het type of de inhoud van het nieuws van belang.

Typen nieuws

Naast journalistiek nieuws in de traditionele media (kranten en televisie) zijn de nieuwe media belangrijk geworden. Om de concurrentiestrijd niet te verliezen, hebben de klassieke media de wijze waarop zij verslag doen van de politieke strijd aangepast. Naast de bekende praatprogramma's als Buitenhof en Nova, verschijnen politici tegenwoordig in programma's die meer zijn gericht op vermaak dan op informatieoverdracht. Politieke partijen bereiken een groot publiek met hun eigen websites, e-mails en persoonlijke weblogs van politici. Daarnaast zijn de stemwijzers op het internet voor kiezers een belangrijke factor geworden bij het maken van een keuze voor een politieke partij (Van Holsteyn en Den Ridder 2005, Kleinnijenhuis et al 2007). Kleinnijenhuis et al laten zien dat kiezers vooral de SP en het CDA bij de Stemwijzer als stemadvies kregen doordat deze partijen terughoudend zijn geweest met het opnemen van controversiële standpunten in hun verkiezingsprogramma. Het gebruik van de Stemwijzer en het Kieskompas heeft effect gehad op de stemkeuze van de kiezer. De SP, het CDA en in mindere mate de Partij voor de Vrijheid hebben hiervan vooral ten koste van de PvdA en de VVD geprofiteerd (De Ridder 2007).

In de klassieke media is het lastiger voor politieke partijen om hun eigen boodschap te regisseren. Onafhankelijke journalisten bepalen zelf wat nieuwswaardig is en hoe zij dit naar buiten willen brengen. Daarbij is het van belang onderscheid te maken tussen verschillende typen nieuws: wedstrijdnieuws, conflictnieuws en inhoudelijk nieuws (Kleinnijenhuis et al 2007).

Wedstrijdnieuws

Bij wedstrijdnieuws gaat het over succes of falen van politici of politieke partijen. De belangrijkste vorm van wedstrijdnieuws zijn de opiniepeilingen die de potentiële stemvoorkeur van kiezers aangeven. Het nieuws is dan of partijen stijgen of dalen in de polls. Ook de peilingen die de populariteit van individuele politici weergeven zijn een voorbeeld van wedstrijdnieuws. Bij veel commentatoren bestaat de indruk dat bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 dit type nieuws het meest aanwezig was in de media. Dat was echter

niet het geval. Peilingen zijn niet dominant geworden in het nieuws. De hoeveelheid wedstrijdnieuws in de totale politieke verslaggeving is van 2002 tot 2006 afgenomen van 21 naar 17 procent. In 1994 en 1998 was dat 19 en 16 procent. Het is wel zo dat politici en politieke partijen die slecht scoren in opiniepeilingen in een defensieve positie worden gedwongen. Bij inhoudelijke interviews moeten zij eerst de vraag beantwoorden hoe het komt dat zij niet zo populair zijn.

Conflictnieuws

Conflictnieuws gaat over kritiek op politici en politieke partijen. Dat kan gaan over interne conflicten binnen partijen, maar ook over conflicten tussen partijen. De mate waarin dit soort nieuws onder de aandacht werd gebracht is niet toegenomen. In 2002 bestond 51 procent van het nieuws uit conflictnieuws. Dat was een turbulent verkiezingsjaar door de talrijke interne en externe conflicten waarin Fortuyn als politieke uitdager een hoofdrol speelde. In 2006 is het conflictnieuws gedaald naar 45 procent van al het politieke nieuws.

Toch kon de mediagebruiker in de aanloop van de verkiezingen van 2006 niet om de conflicten heen. Een aantal conflicten heeft in de electorale strijd een belangrijke rol gespeeld. Vooral in de aanloopfase van de verkiezingscampagne was de VVD buitensporig veel in beeld met het conflict tussen Mark Rutte en Rita Verdonk over het leiderschap. In de periode tussen 14 augustus en 15 oktober ging van de totale media-aandacht voor partijpolitiek 23 procent over de verdeeldheid binnen de VVD. Dat percentage daalde daarna, maar bleef aanzienlijk. In de campagnetijd tot aan de verkiezingen werd het conflictnieuws tussen partijen gedomineerd door de strijd tussen het CDA en de PvdA, waarbij vooral het CDA de PvdA bekritiseerde (Kleinnijenhuis et al 2007). Bos had moeite om zijn voorstellen voor fiscalisering van de AOW te verdedigen. Prominent ex-partijlid en columnist Marcel van Dam viel hem hard aan. Het CDA maakte gebruik van dit interne conflict binnen de PvdA. Wellicht zijn de scherpe persoonlijke aanvallen van Jan Peter Balkenende en Maxime Verhagen op Wouter Bos het meest kenmerkend voor de verkiezingsstrijd van 2006. Uitspraken als 'met Bos bent u de klos' en 'u bent niet eerlijk en u draait' hoorden bij de strategie om de PvdA in de verdediging te drukken. Andere partijen kwamen nauwelijks met conflicten in beeld, noch positief, noch negatief. Dat geldt zeker voor GroenLinks.

Inhoudelijk nieuws

Van al het nieuws over politici en partijen ging 38 procent over inhoudelijke standpunten. Dat is minder dan de hoeveelheid conflictnieuws, maar meer dan bij voorgaande verkiezingen vanaf 1994. In 2002, toen het conflictnieuws domineerde, was dit percentage slechts 28 procent. Media-onderzoek laat zien dat Prinsjesdag in 2006 voor veel inhoudelijk nieuws zorgde. Daarvan hebben de coalitiepartijen, met name het CDA, geprofiteerd. Opvallend is dat geen enkel inhoudelijk thema centraal stond in de verkiezingsstrijd.

De aandacht werd verdeeld over meerdere onderwerpen (Kleinnijenhuis et al 2007). Wel was er in de zomer van 2006 veel aandacht voor het AOW-standpunt van de PvdA.

De meeste aandacht ging naar rechtse thema's zoals de overheidsfinanciën. Het nieuws was dan positief: de financieel-economische situatie voor Nederland was verbeterd. Opmerkelijk genoeg kreeg niet de VVD (met minister Zalm) hiervoor de credits. Die gingen naar het CDA en premier Balkenende. Andere rechtse thema's zoals criminaliteitsbestrijding en integratie bleven ook veel in het nieuws. De boodschap was negatief: in Nederland gaat het niet goed met het bestrijden van criminaliteit en het bevorderen van integratie. Van dergelijk nieuws profiteren (kleine) rechtse partijen. Linkse issues maakten in mindere mate onderdeel uit van het inhoudelijke nieuws. Het nieuws was positief over thema's zoals sociale zekerheid en werkgelegenheid. Dat werkt in het nadeel van linkse partijen. Onderwerpen die voor GroenLinks belangrijk zijn, zoals milieu en internationale politiek, kregen nauwelijks aandacht (Kleinnijenhuis et al 2007). De grote toename in media-aandacht voor het klimaatprobleem kwam met de film van Al Gore pas na de Tweede-Kamerverkiezingen.

Personenstrijd

Met de maatschappelijke trends van individualisering, mediatisering en de toename van het aantal zwevende kiezers is het persoonlijke in de politiek belangrijker geworden. Volgens Pels volgt de politiek slechts 'de logica van de moderne celebrity cultuur'. Burgers identificeren zich met politici die in de media beroemd zijn geworden. Hij stelt dat de aantrekkingskracht in toenemende mate wordt bepaald door aansprekende persoonlijkheden die politieke ideeën uitdragen in een vertrouwenwekkende stijl (Pels 2003: 287).

Individuele politici

In de top dertig van politici die in de media veel aandacht kregen in de verkiezingstijd, hebben de regeringspartijen VVD en CDA beide tien personen staan. Van de oppositiepartijen kwamen alleen de lijsttrekkers in beeld. Een uitzondering vormde Albayrak van de PvdA die op 27 stond. Zij kreeg veel aandacht rondom het debat over de Armeense genocide. In de periode rond Prinsjesdag stond een aantal bewindslieden (zoals Hoogervorst, Van der Hoeven, Donner, Zalm en Verdonk) hoger in de top dertig dan de lijsttrekkers van de kleine oppositiepartijen. In de periode daarna verdwenen de bewindslieden uit beeld. Dat gold niet voor Verdonk. Zij kreeg juist meer aandacht en steeg naar plaats drie. Jan Marijnissen en Femke Halsema kwamen in die periode respectievelijk op plaats vijf en zes, vlak na Rutte. Balkenende en Bos waren het meeste in beeld, waarbij het opvallend is dat oppositieleider Bos iets meer aandacht kreeg dan premier Balkenende (Kleinnijenhuis et al 2007).

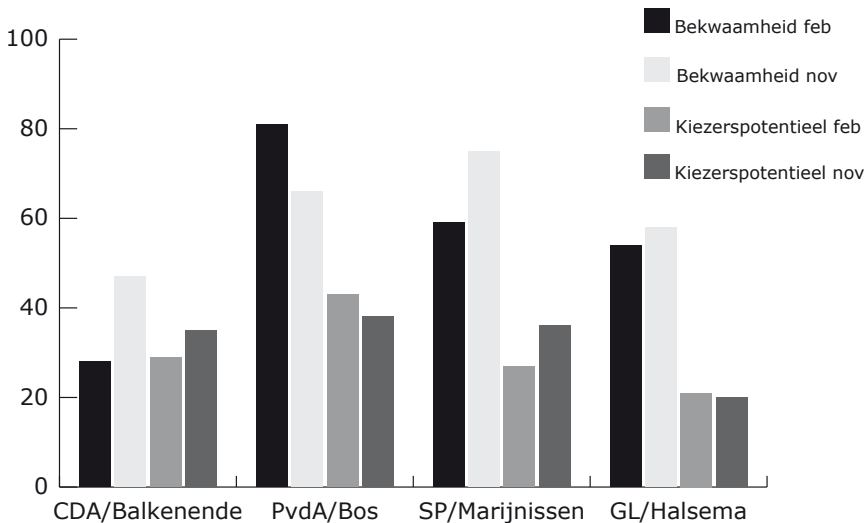
Leiderschap

Bij de personalisering van de politiek gaat het ook om het beeld dat kiezers krijgen van politici die de politieke strijd in de media uitvechten. Belangrijk is dan of kiezers vertrouwen hebben in het leiderschap van politici. Daarvoor hanteren onderzoekers verschillende indicatoren. Op de vraag of kiezers politici bekwaam vinden, scoorde Marijnissen het beste met een positief antwoord van 66 procent van de respondenten. André Rouvoet, Bos en Halsema volgden respectievelijk met 58, 54 en 54 procent. Op de vraag of de politicus weet wat er leeft in de samenleving scoorde Marijnissen weer het hoogst met 63 procent. Bos en Halsema volgden met 49 en 48 procent. Rouvoet deed het aanzienlijk minder met 42 procent. Balkenende scoort bij beide vragen met 47 en 32 procent en volgde daarmee op gepaste afstand (Kleinnijenhuis et al 2007).

Politicooloog Philip van Praag (2007) komt met betrekking tot de vraag of politici bekwaam zijn tot vergelijkbare cijfers als bovenstaand onderzoek. Interessant is dat hij op twee momenten gegevens laat zien, namelijk in februari en november 2006. Naast bekwaamheid gebruikt hij ook sympathie als indicator voor het vertrouwen dat mensen in politici hebben. Onderstaande figuur laat zien dat op beide indicatoren Bos slechter is gaan scoren, terwijl Marijnissen en Balkenende in de aanloop naar de verkiezingen meer vertrouwen kregen van de kiezers. In dezelfde periode heeft het kiezerspotentieel een omgekeerde ontwikkeling doorgemaakt. Dit plaatje laat zien dat het zogenoemde bandwagon-effect een cruciale rol speelt. Politici die in de lift zitten, worden steeds populairder. Kiezers willen bij de winnaars horen.

Het is duidelijk dat Marijnissen als persoon populair is. Hoewel in mindere mate, scoort ook Halsema goed. Zij heeft in 2002 het leiderschap van

Bekwaamheid en kiezerspotentieel

GroenLinks overgenomen van de populaire Paul Rosenmöller en werd direct al sympathiek gevonden. In 2003 scoorde Halsema zelfs net wat beter dan Rosenmöller deed in de periode na de verkiezingen van 15 mei 2002. In vergelijking met de mate waarin Rosenmöller vóór de moord op Fortuyn sympathiek werd gevonden, scoorde Halsema bij haar aantreden slechts een fractie minder goed (Van Holsteyn en Den Ridder 2005).

De electorale strijd in 2006 was veel minder ideologisch dan in de jaren daarvoor. Veel minder dan bij de verkiezingen in 2002 en 2003 speelden migratie en integratie een rol. Andere strijdpunten werden in de media niet dominant. Het kabinet, vooral het CDA, kon profiteren van het goede nieuws over de financieel-economische omstandigheden in Nederland. De strategie om aan het begin van de kabinetsperiode flink te bezuinigen, het daarna rustiger aan te doen en te profiteren van de oplevende conjunctuur, heeft gewerkt.

Centraal in deze electorale strijd stonden de personen. Binnen de VVD zorgden Rutte en Verdonk voor veel negatief conflictnieuws. Het CDA ontwierp een strategie die Balkenende als betrouwbare minister-president tegenover Bos moest plaatsen. Op een haast Amerikaanse wijze werden er harde persoonlijk aanvallen op Bos gedaan. Bos werd in de verdediging gedrongen op thema's als de AOW en het ontslagrecht. Opvallend is dat Balkenende, en het zelfde geldt voor Marijnissen, weinig moeite deden om inhoudelijke thema's op de agenda van de politieke strijd te zetten. De politieke programma's van het CDA en de SP, die eerder behoudzucht dan modernisering uitstraalden, waren ondergeschikt aan de zeer moderne strategie om vooral de persoon naar voren te schuiven.

3. Opvattingen over modernisering

3.1 GroenLinks en modernisering

GroenLinks ontstond eind jaren tachtig uit vier kleine radicale linkse partijen. Vooral de CPN en PSP hadden een geprofileerde ideologische achtergrond met een gedachtengoed dat was gebaseerd op het communisme en het pacifistisch socialisme. Deze ideologische stromingen waren marginaal geworden in de Nederlandse politiek en sinds de val van de Muur zelfs achterhaald. Het is niet voor niets dat het GroenLinkse programma van uitgangspunten niet ideologisch geladen was. Officieel mocht het zelfs geen beginselprogramma heten. Zoals in de uitgangspunten staat, heeft GroenLinks ‘niet één leidende ideologie of maatschappijtheorie, maar wel enkele idealen’ (GroenLinks 1992: 4). Die idealen zijn samen te vatten in de volgende vier kernwaarden: ecologische duurzaamheid, internationale solidariteit, sociale rechtvaardigheid en culturele openheid. Dit programma werd in december 1991 door het congres aangenomen.

Het uitgangspuntenprogramma straalt op verschillende wijzen de trend van modernisering uit. Ten eerste is het proces van ontideologisering af te lezen aan de afkeer van utopische ideologieën. Om niet door te slaan in pragmatisme, dat het risico heeft onhelder te zijn over de idealen waarvoor de partij staat, zijn de bovenstaande vier politieke kernwaarden geformuleerd. Daardoor staat GroenLinks scherp links op het politieke speelveld, terwijl de sociaal-democratie zich via de Derde Weg begin jaren negentig tot een technocratische beweging ontwikkelde. Ten tweede sluit het centraal stellen van milieupolitiek aan bij de internationale trend van modernisering. Bij deze trend winnen postmaterialistische waarden aan belang ten koste van klassieke sociaal-economische waarden als inkomenszekerheid. Ook in veel andere landen ontstonden groene partijen. De afgelopen twee decennia heeft de groene politieke beweging zich zo snel ontwikkeld dat niet alleen in Duitsland, maar ook in zeven andere Europese landen groene partijen lid werden van de regeringscoalitie (Inglehart en Weltzel 2005). Ten derde zijn de trends van individualisering en globalisering terug te vinden in de formulering van de kernwaarden. Het individu staat hierin centraal. Het gaat dan om het belang van individuele emancipatie en het strijden voor gelijke rechten voor iedereen (zoals homo’s en vrouwen). Globalisering wordt expliciet

aan de orde gesteld in het kosmopolitische programmapunt over solidaire internationale politiek.

De bloedgroepen binnen GroenLinks nemen geen duidelijk zichtbare plaats in zoals wel het geval is bij het CDA. Bij het samenstellen van kandidatenlijsten voor parlementaire vertegenwoordigers voor GroenLinks is de afkomst uit de oude kleine partijen bijvoorbeeld nooit een belangrijke factor geweest. Toch was er zeker in de begintijd aan de opvattingen van de leden af te lezen van welke oude partij zij aanhanger waren geweest. Milieupolitiek was voor CPN-ers en PSP-ers ondergeschikt aan de socialistische kritiek op het kapitalisme. De PPR koos duidelijk voor het milieu als het belangrijkste probleem (Lucardie et al 1999). Uit een enquête die in 1992 onder de congresgangers is gehouden, blijkt dat GroenLinkers op sommige thema's nog vrij radicale opvattingen hadden. Dit onderzoek is in 2002 herhaald. Hieruit blijkt dat de traditioneel linkse opvattingen minder belangrijk zijn geworden. In 1992 was 62 procent van de ondervraagden het eens met de stelling dat werknemers het voor het zeggen moeten krijgen in bedrijven. Dat percentage is gedaald naar 27 procent in 2002. In 1992 vond 32 procent dat grote bedrijven in handen moeten komen van de overheid (opvatting van PSP en CPN), in 2002 was dat nog maar 18 procent. Met de stelling 'Nederland moet uit de NAVO' was 63 procent het in 1992 eens, in 2002 was dat fors gedaald tot 22 procent. Uit dit onderzoek blijkt dat binnen GroenLinks de socialistische en pacifistische stromingen tot een kleine minderheid zijn geslonken (Lucardie en Van Schuur 2005). Lucardie en Van Schuur zien in deze ontwikkeling een opschuiving van GroenLinks naar het politieke midden. Dat is in hun ogen niet zozeer een electorale strategie geweest. 'GroenLinks ging gewoon met haar tijd mee. Daarbij bleef de partij (wat haar leden betreft) in het politieke spectrum ver links van het midden staan' (Lucardie en Van Schuur 2005: 150).

De vier kernwaarden zijn door de jaren heen hetzelfde gebleven. Daarmee vaart GroenLinks nog steeds dezelfde links-progressieve koers, maar de uitwerking van de kernwaarden is aangepast aan de veranderende politiek-maatschappelijke omstandigheden. Op het terrein van duurzaamheid is begin jaren negentig erkend dat marktconforme instrumenten milieuvriendelijk gedrag van bedrijven en consumenten beter stimuleren dan nationalisatie van grote bedrijven of ver- en geboden voor bedrijven en burgers. Met groene belastingpolitiek en milieuheffingen erkende GroenLinks de werking van de markt als sturend mechanisme. Daarmee kreeg de partij een moderne visie op milieu, economie en innovatie. Op het gebied van internationale politiek zijn, als gevolg van de val van de Muur en de oorlog in voormalig-Joegoslavië, over de rol van de NAVO en de bereidheid om militair in te grijpen in het midden van de jaren negentig veel debatten gevoerd. Naar aanleiding van het conflict in Kosovo erkende GroenLinks dat de NAVO een rol moet spelen in conflictbeheersing. Nadat Fortuyn het integratiedebat oppoekte, heeft GroenLinks geen afstand genomen van culturele openheid als kernwaarde.

Wel is de visie op integratie aangepast door het statische beginsel ‘integratie met behoud van identiteit’ in te ruilen voor het dynamische uitgangspunt ‘integratie door emancipatie’. Ten slotte hebben Femke Halsema en Ineke van Gent binnen GroenLinks met de nota *Vrijheid Eerlijk Delen* concrete voorstellen gedaan – die later grotendeels in het verkiezingsprogramma van 2006 zijn overgenomen – om de sociale zekerheid te moderniseren. Met de analyse uit de nota sluit GroenLinks aan bij de stelling in het uitgangspuntenprogramma dat ‘de verzorgingsstaat zelf ook weer geleid [heeft] tot nieuwe vormen van afhankelijkheid door een vaak onontwarbare kluwen van regelgeving en een bureaucratische betutteling van burgers’ (GroenLinks 1992: 3). Bovendien laat zij zien dat globalisering vraagt om een modern antwoord om de verliezers meer kansen te geven. Ook dat is een kernwaarde uit het uitgangspuntenprogramma waarin sociale rechtvaardigheid is gedefinieerd in termen van de vrijheid van het individu om zich te kunnen emanciperen en ontplooiën. Als pragmatische ideeënpartij heeft GroenLinks zo de afgelopen vijftien jaar een inhoudelijke ontwikkeling doorgemaakt die antwoord probeert te geven op de veranderende omstandigheden (Van den Berg en Snels 2007).

3.2 De huidige kiezer over modernisering

Politieke partijen worstelen met de vraag hoe om te gaan met de dilemma’s die globalisering met zich meebrengt. De Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi heeft internationaal onderzoek gedaan naar de gevolgen van globalisering op de inhoudelijke scheidslijnen tussen partijen. Hij gaat ervan uit dat groepen kiezers de effecten van globalisering verschillend beoordelen. Aan de ene kant spreekt hij van de winnaars van globalisering. Dat zijn kosmopolitisch ingestelde mensen die kansen zien en krijgen door de toenemende economische concurrentie. De winnaars zijn voorstander van internationale en Europese samenwerking. Dit zijn ook de mensen die niet bevreesd zijn voor toenemende culturele diversiteit als gevolg van migratie. Aan de andere kant staan de zogenoemde verliezers: antimoderne, vaak laagopgeleide, mensen die bang zijn hun baan te verliezen in de globaliserende wereld. De verliezers ondervinden in hun buurt de gevolgen van migratie. Zij vragen bescherming van de politiek door grenzen te sluiten voor arbeidsmigranten, kiezen voor de traditionele verzorgingsstaat en willen geen verdergaande politieke integratie van Europa. Vooral de klassieke sociaal-democratische partijen worstelen met het dilemma hoe zij beide kiezersgroepen kunnen aanspreken (Kriesi et al 2007, voor Nederland zie Becker en Cuperus 2007). In verschillende Europese landen doen linkse en rechtse conservatieve partijen het daarom goed. Zij richtten zich de afgelopen jaren op de antimoderne kiezer die de onzekerheid vreest bij verdergaande globalisering.

De recente verkiezingsuitslagen in Nederland bevestigden de tweedeling die Kriesi beschrijft. De conservatieve partijen – het CDA, de SP en de PVV – waren de winnaars bij zowel de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 als

de Provinciale-Statenvierkiezingen begin 2007. Kennelijk was een groot deel van de Nederlandse bevolking onzeker en zocht zij naar een vorm van behoud of gemeenschapszin als gevolg van terroristische aanslagen, migratie en een slechte economische conjunctuur. Nederlanders maken zich volgens opinieonderzoek (Nationaal Kiezersonderzoek (NKO 2007) en 21minuten.nl) vooral zorgen om hun eigen levenssituatie. De belangrijkste zorgen zijn de kosten voor levensonderhoud (31 procent), de gezondheidszorg (29 procent) en de criminaliteit (29 procent). De top drie waar GroenLinks-kiezers zich het meeste zorgen om maken is: milieu (38 procent), kloof tussen arm en rijk (31 procent) en het onderwijs (30 procent). Bij de SP is de top drie: kloof tussen arm en rijk (39 procent), kosten levensonderhoud (37 procent) en gezondheidszorg (35 procent). De top drie van de PvdA ziet er hetzelfde uit als van de SP, maar dan met lagere percentages: 34, 33 en 33 procent. Hieruit blijkt dat de SP en de PvdA concurrenten van elkaar zijn, terwijl GroenLinks een andere positie inneemt.

Op sociaal-cultureel terrein laat het NKO zien dat 37 procent van de ondervraagden het eens is met de stelling dat de komst van moslims naar Nederland volledig moet worden stopgezet. Bij GroenLinks-kiezers is dat slechts 6 procent, bij kiezers van de PvdA en de SP is dat 33 procent. Met 52 procent is iets meer dan de helft van de bevolking voor de legalisering van illegalen. Van de respondenten is 47 procent voor meer ontwikkelingshulp. GroenLinks-kiezers steken daar ver boven uit met 77 procent. De SP scoort gemiddeld met 50 procent. Een ruime meerderheid (65 procent) van de GroenLinks-kiezers is voor toetreding van Turkije tot de Europese Unie. Van de Nederlandse bevolking is dat 40 procent, bij de SP 38 procent en bij de PvdA 47 procent.

Ondanks de vrees in de afgelopen jaren voor verandering, zijn Nederlanders toch voorstander van modernisering. Zo is de meerderheid van de bevolking voorstander van verdergaande sociaal-economische hervormingen. Bijna 70 procent vindt het nodig om Nederland sociaal-economisch verder te hervormen. Van de GroenLinks-kiezers is 68 procent het daarmee eens. Bij de PvdA-kiezers is dat 65 procent en bij de SP 59 procent. Van de respondenten verwacht 82 procent dat de hypotheekrenteaftrek wordt beperkt of afgeschaft. Ruim 60 procent ondersteunt deze maatregel. Vooral GroenLinks-kiezers zijn het hiermee eens (74 procent), gevolgd door de SP (71 procent) en de PvdA (70 procent). Hier wijkt het NKO af van het 21minuten-onderzoek. Volgens het NKO is slechts een minderheid voor de afschaffing van de hypotheekrenteaftrek. Een ander op dit moment veel besproken hervorming gaat over de aanpassing van het ontslagrecht. Mits de werkgever wordt verplicht zich meer in te spannen voor bij- en omscholing, ondersteunt de meerderheid een versoepeling van het ontslagrecht. Van de GroenLinks-kiezers is 59 procent voorstander van deze maatregel. Bij de PvdA en de SP is dat 52 en 49 procent.

Uit bovenstaande wordt duidelijk dat Nederland dubbelzinnig is over de

gevolgen van modernisering en de oplossingen die nodig zijn om de nieuwe problemen aan te pakken. Op sociaal-economisch terrein wordt het beeld gecorrigeerd dat Nederland behoudzuchtig zou zijn. Aanzienlijke steun is er voor verdere sociaal-economische hervormingen. Bij GroenLinks-kiezers is die steun groter dan gemiddeld. Op sociaal-cultureel terrein voert het conservatisme de boventoon. Mensen hebben moeite met de multiculturele samenleving. Opvallend zijn de hoge percentages PvdA- en SP-kiezers die een einde willen aan de immigratie van moslims. GroenLinks neemt op sociaal-cultureel terrein een afwijkende positie in.

Conclusie

‘Wij zijn tegen individualisering’, hoorde Schnabel, directeur van het SCP, ooit een kamerlid van christelijke huize zeggen. Volgens hem is dat hetzelfde als tegen slecht weer zijn. Datzelfde geldt voor modernisering, waarvan individualisering één van de kernontwikkelingen is, naast globalisering, migratie en rationalisering. Modernisering is een langetermijntrend die zich voortdurend verder ontwikkelt. Daarom is het zinloos om er faliekant tegen te zijn. Het is echter geen lineair proces. Soms gaat modernisering wat sneller, dan weer wat langzamer. Die vertragingen en versnellingen worden veroorzaakt door de economische en politieke conjunctuur. Wanneer de economie mee zit, durven mensen risico’s te nemen en is de vrees voor ‘doorgeschoten’ individualisering en ‘ongeremde’ globalisering minder groot. Als de economische groei laag is, zijn mensen gemiddeld onzekerder over hun inkomen en hun baan en somberder over de samenleving. In tijden van onzekerheid durven mensen zelf minder snel nieuwe stappen te zetten. De overstap naar een andere baan komt wel als de economie aantrekt, want ik ben nu blij met mijn vaste baan. De nieuwste iPod heb ik nu niet nodig, mijn discman werkt nog goed. Ik besluit als student toch nog een jaar langer bij mijn ouders te blijven wonen, in plaats van een dure kamer in de grote stad te huren. Hervormingen roepen in onzekere perioden weerstand op. Is die aanpassing van de AOW werkelijk nodig? Kunnen we niet beter eerst zorgen voor meer banen, voordat we nieuwe milieumaatregelen nemen? Uit angst voor concurrenten zijn arbeidsmigranten niet meer welkom. De moeizame verhoudingen tussen bevolkingsgroepen in probleemwijken worden extra op de proef gesteld als de werkloosheid toeneemt.

In de jaren negentig was het geloof in modernisering zo groot dat men zelfs dacht dat er geen einde meer kwam aan de hoge economische groei. Toen spatte de internetbel uit elkaar en sloeg de economische conjunctuur om. Rondom de eeuwwisseling steeg de werkloosheid weer snel. Met de aanslagen op de Twin Towers en later in Madrid en Londen, groeide de vrees voor internationaal terrorisme. In het tolerante Nederland werden politieke moorden gepleegd op Fortuyn en Van Gogh. Er ontstond een klimaat waarin de politieke ‘handelaren in angst’ goede zaken deden (Mak 2005). In de Verenigde Staten zaaide Bush angst met het gevaar van islamitisch terrorisme en het bezit van massavernietigingswapens van Sadam Hoessein. Ook in Nederland hadden de conservatieve kabinetten van Balkenende de neiging om het gevaar van het islamitisch terrorisme te overdrijven. Daarmee kon de politiek de macht van de staat ten koste van burgerlijke vrijheden ver-

groten. In Nederland werd terrorisme gemakkelijk verbonden aan nationale vraagstukken zoals het debat over de ‘achterlijke islam’, ‘mislukt integratiebeleid’ en het ‘gebrek aan gemeenschappelijke waarden en normen’ (Van den Berg en Pas 2002, Snels 2005a, Snels en Thijssen 2006). In dit klimaat van tegenspoed en onzekerheid zijn mensen minder bereid om vernieuwing te ondersteunen.

De afgelopen jaren was er sprake van een antimoderne reactie. De verkiezingsuitslagen vanaf 2002 weerspiegelen dit. De vrees voor economische tegenslag, migranten en terrorisme werd door conservatieve politici gekoppeld aan moderniseringsprocessen als globalisering of individualisering. De SP straalt een nostalgie uit naar de klassieke verzorgingsstaat en wil globalisering stoppen door grenzen te sluiten voor arbeidsmigranten. Het CDA doet een appèl op waarden en normen vanuit de analyse dat individualisering ten koste is gegaan van de traditionele gemeenschapszin. Tenslotte vrezen nieuw rechtse politici als Verdonk de teloorgang van dé Nederlandse identiteit als gevolg van migratie. Wilders waarschuwt zelfs voor een ‘tsunami van islamisering’.

De politieke programma’s van linkse en rechtse behoudzucht zijn electoraal succesvol gebleken. De Partij voor de Vrijheid en SP zijn onverwacht groot geworden. Verdonk haalde meer voorkeursstemmen dan VVD-leider Rutte. Moderniseringsspartijen als D66 en GroenLinks hadden het lastig. D66 leed zelfs een groot verlies. De klassieke partijen als VVD en PvdA zijn nu intern verdeeld in een moderne en een antimoderne vleugel. Zij verloren de verkiezingen in 2006 en 2007. Het CDA leidde in de tijd van modernisering, de jaren negentig van de vorige eeuw, een moeizaam bestaan. De christen-democraten konden echter in de behoudzuchtige periode vanaf de eeuwwisseling als grootste partij een centrale rol spelen. Opvallend is dat juist de politici met een conservatief programma het politieke spel op een moderne, gepersonaliseerde manier speelden. Fortuyn deelde intieme details van zijn geïndividualiseerde privéleven met het publiek. Verdonk presenteerde zich tegenover de gevestigde politiek op de RAI tussen de zakelijke ondernemers als potentiële lijsttrekker voor de VVD. Balkenende en Marijnissen wisten als personen een authentiek leiderschap uit te stralen. De SP ontwikkelde bovendien een moderne campagnestijl met veel aandacht voor de nieuwe media.

GroenLinks is als progressieve partij een product van modernisering. De partij heeft haar uitgangspuntenprogramma niet op een vastomlijnde ideologie gebaseerd, maar beroept zich op groene, solidaire, emancipatoire en vrijheidslievende inspiratiebronnen. Het is een partij die met postmaterialistische waarden als zelfontplooiing en milieubehoud past binnen de trend van modernisering. Dat wil niet zeggen dat er geen aandacht is voor sociaal-economische herverdelingsvraagstukken, maar die zijn – zeker de afgelopen jaren – geplaatst in het kader van individuele vrijheid. De afgelopen vijftien jaar heeft GroenLinks zich rekenschap gegeven van trends als economische

globalisering en migratie. Haar kernwaarden zijn dezelfde gebleven, maar haar opvattingen hebben zich aangepast aan nieuwe omstandigheden op thema's als bijvoorbeeld de verzorgingsstaat en integratie. Juist op deze thema's wijkt GroenLinks af van andere partijen. Zij heeft geen nostalgisch verlangen naar de oude verzorgingsstaat of straalt geen nationalistisch streven uit naar een monoculturele samenleving.

Trendwatching

Als progressieve partij verzet GroenLinks zich tegen de antimoderne tijdgeest van de afgelopen jaren. Electoraal heeft dat geen winst opgeleverd. Afgaande op de wetten van modernisering en de politiek-economische conjunctuurcycli, is er echter reden tot optimisme over de electorale kansen voor GroenLinks in de nabije toekomst. Hoewel het moeilijk is om de toekomst te voorspellen, zullen de trends van individualisering, rationalisering, globalisering en migratie zich naar alle waarschijnlijkheid doorzetten. Zo is bijvoorbeeld de emancipatie van vrouwen nog lang niet voltooid. Naar verwachting zal ook de groei van internationale handel blijven toenemen. Er zullen geen wezenlijke veranderingen in de verwachte geboorte- en sterftecijfers optreden waardoor de vergrijzing manifest wordt. Deze maatschappelijke ontwikkelingen zullen leiden tot nieuwe problemen en onzekerheid. Door de verdere individualisering zal een antwoord gegeven moeten worden op de vraag hoe solidariteit en gemeenschapszin op een moderne manier kunnen worden ingevuld. De verliezers van economische globalisering zijn gebaat bij aanpassingen van de verzorgingsstaat. De jongste generaties zullen het niet accepteren dat zij de rekening van de vergrijzing moeten betalen. Deze dilemma's vragen om politieke antwoorden met concrete voorstellen en oplossingen.

Hoe de politiek zal reageren, is met minder zekerheid vast te stellen. Wel weten we dat specifieke politieke omstandigheden (*theory of political opportunities*) invloed hebben op de politieke keuzes. Eén van de belangrijkste factoren is de politiek-economische conjunctuur die constant in beweging is. Deze cyclus wisselt een periode van economische voorspoed af met een periode van economische tegenspoed. Bekend is dat in tijden van lage economische groei de politiek zich voornamelijk bezighoudt met onderwerpen als inkomenszekerheid en werkloosheid. Als de economie vervolgens weer aantrekt, worden mensen minder onzeker en is er op de politieke agenda ruimte voor moderne waarden als milieubehoud en emancipatie. Het is hoopgevend dat het klimaatprobleem nu een centrale plaats inneemt in het nationale en internationale politieke debat. De economie zit nu weer in de lift. Naar verwachting is er de komende jaren sprake van een aanzienlijke economische groei (CPB 2007). Het is echter moeilijk te voorspellen hoe lang perioden van hoogconjunctuur aanhouden.

Naast de sociaal-economische situatie zijn er ook andere politieke factoren die de ruimte voor politieke acties bepalen. Zo beïnvloeden maatschappelijke omstandigheden en incidenten de wijze waarop de politiek reageert. Deze

gebeurtenissen zijn niet voorspelbaar. Weinigen hadden de internationale terroristische aanslagen voorspeld. Niemand had durven denken dat het tolerante Nederland in korte tijd twee politieke moorden zou kennen. De toekomst is onzeker. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat het beleid van de nieuwe president van de Verenigde Staten die in 2008 wordt gekozen, tot veranderingen leidt in de internationale verhoudingen. Een president die van Democratische huize komt, kan dan ook het politieke spel in Nederland veranderen.

Bij het uitblijven van negatieve incidenten zal de onzekerheid bij mensen afnemen. Dat opent nieuwe perspectieven voor progressieve partijen en neemt de wind uit de zeilen van partijen met een antimoderne opstelling. Dat betekent niet dat concrete maatschappelijke problemen die volgen uit moderniseringstrends niet meer zullen bestaan. Eerwraak, discriminatie van homo's, vrouwen en allochtonen, verloedering van wijken, krapte op de woningmarkt, vergrijzing of milieubederf vragen om concrete oplossingen. De verwachting is echter dat debatten over dergelijke onderwerpen dan minder ideologisch worden gevoerd. De problemen worden dan meer rationeel en pragmatisch aangepakt. De aantrekkende politiek-economische conjunctuur zal moderniseringspartijen in de kaart spelen. GroenLinks maakt in de nabije toekomst een goede kans om daarvan electoraal de vruchten te plukken.

Literatuur

Becker, F. en R. Cuperus (red.) (2007), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam: Mets & Schilt Uitgevers en Wiardi Beckman Stichting.

Becker, J. en J. de Hart (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Berg, H. van den en G. Pas (2002), *In de greep van de angst. Het integratiedebat na 11 september*, Utrecht: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Berg, N. van den en B. Snels (2007), *De kracht van GroenLinks, De Helling*, zomer 2007.

Bergeijk, P. en H. van Gorcum (2007), *Afstand en globalisering*, *ESB*, jaargang 92, 4 mei 2007, 264-266.

CBS (2006), *Statistisch jaarboek 2006*, Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

CPB (2006), *Macro Economische Verkenning 2007*, Den Haag: Centraal Planbureau.

CPB (2007), *Centraal Economisch Plan 2007*, Den Haag: Centraal Planbureau.

Dalton, R. (2004), *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Dekker, P., J. de Hart, M. Leijenaar, K. Niemöller en E. Uslaner (1999), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Civil society en vrijwilligerswerk III*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gesthuizen, M en J. Dagevos (2005), *Arbeidsmobiliteit in goede banen. Oorzaken van baan- en functiewisselingen en gevolgen voor de kenmerken van werk*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Giddens, A. (1998), *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Cambridge: Politiy Press.

GroenLinks (1992), *Uitgangspunten van GroenLinkse politiek*, Amsterdam: Groen-Links.

Haan, J. de, O. Klumper en J. Steyaert (red.) (2004), *Surfende Senioren; kansen en bedreigingen van ICT voor ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Haan, J. en C. van 't Hof (red.) (2006), *Jaarboek ICT en samenleving: De digitale generatie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Halsema, F. (2005), Een linkse lente. In: B. Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam: Uitgeverij SUN.

Hart, J. de (2005), *Landelijk verenigd. Grote ledenorganisaties over ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*, Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Holsteyn, J. van en J. Den Ridder (2005), *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21ste eeuw*, Amsterdam: Uitgeverij Aksant.

Inglehart, R. en C. Welzel (2005), *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*, Cambridge: Cambridge University Press.

Keuzenkamp, S., D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (2006), *Gewoon doen. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kitschelt, H. (1994), *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kleinnijenhuis, J., O. Scholten, W. van Atteveldt, A. van Hoof, A. Krouwel, D. Oegema, J. de Ridder, N. Ruigrok en J. Takens (2007), *Nederland vijfstromenland. De rol van de media en stemwijzers bij de verkiezingen van 2006*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2007), *Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared*, working Paper no 1, Universiteit van Zurich.

Kolk, H. van der (2000), Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Lucardie, P., W. van Schuur en G. Voerman (1999), *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, Leiden: DSWO Press.

Lucardie, P. en W. van Schuur (2005), *Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van GroenLinks in 1992 en 2002*. In: DNPP, *Jaarboek 2005*, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Mak, G. (2005), *Gedoemd tot kwetsbaarheid*, Amsterdam: Uitgeverij Atlas.

McAdam, D., J. McCarthy en M. Zald (1996), *Comparative perspectives on social movements. Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge: Cambridge University Press.

McAdam, D., S. Tarrow en C. Tilly (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mooij, R. de en P. Tang (2003), *Four Futures of Europe*, Den Haag: Centraal Planbureau.

Pels, D. (2003), *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam: Anthos.

Pharr, S. en R. Putnam (2000), *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?*, New Jersey: Princeton University Press.

Praag, P. van (2007), *Wanneer ging het mis met de PvdA-campagne?* In: Becker, F. en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam: Mets & Schilt Uitgevers en Wiardi Beckman Stichting.

Ridder, J. de (2007), *Nieuws doet ertoe. Over hoe de PvdA kopje onder ging in het kille mediabad.* In: Becker, F. en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006*, Amsterdam: Mets & Schilt Uitgevers en Wiardi Beckman Stichting.

Schnabel, P. (red.) (2004), *Individualisering en sociale integratie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (2004), *Sociaal Cultureel Rapport 2004*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

SCP (2005), *Jaarrapport integratie 2005*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Snels, B. (2005a), Tegen de stroom in. In: B. Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam: Uitgeverij SUN.

Snels, B. (2005b), De markt. In: B. Snels (red.), *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam: Uitgeverij SUN.

Snels, B. en N. Thijssen (2006), De neocons kunnen wel inpakken, *Trouw*, 29 april 2006.

Thomassen, J. (2000), Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Trappenburg, M. (2001), Paarse ethiek. In: F. Becker, W. van Hennekeler, M. Sie Dhian Ho en B. Tromp (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers en de Wiardi Beckman Stichting.

Wijnen, P. (2000a), Ideologische oriëntaties en stemgedrag. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

Wijnen, P. (2000b), Strijdpunten, tevredenheid met beleid en stemgedrag. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag: Sdu Uitgevers.

WRR (2007), *Investeren in werkzekerheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Personalia

BART SNELS (1966) is econoom en directeur van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

NOORTJE THIJSSSEN (1983) is socioloog en staf-medewerker van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Colofon

Uitgave: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks
Teksten: Bart Snels en Noortje Thijssen
Eindredactie: Gerrit Pas
Figuren: Martine Drieling
Boekverzorging: Ruparo, Amsterdam
Druk: PrimaveraQuint, Amsterdam
Foto omslag: IT Stock /HH / Imagestore

Copyright © 2007 WETENSCHAPPELIJK BUREAU **GROENLINKS**

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Uitgave van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks
Oudegracht 312, Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
Telefoon: 030 23 999 00
Fax: 030 23 00 342
E-mail: info@groenlinks.nl
Website: www.groenlinks.nl

ISBN/EAN: 978-90-72288-47-9

Lange maatschappelijke trends zoals individualisering, rationalisering, globalisering en migratie maken deel uit van een voortdurend moderniseringsproces. Dat proces brengt nieuwe politieke vragen, dilemma's en risico's met zich mee. Sinds de eeuwwisseling is er sprake van een tijdelijke antimoderne reactie, omdat gevoelens van onzekerheid bij mensen zijn versterkt door economische tegenspoed, internationale conflicten en terroristische aanslagen. Conservatieve politici hebben daarvan bij verschillende verkiezingen geprofiteerd. Klassieke partijen als de VVD en de PvdA zijn nu verdeeld in een moderne en een antimoderne vleugel. Die verdeeldheid kent GroenLinks in mindere mate. Zij is als politieke partij zelf een product van modernisering. Van een verbetering van het politiek-economische klimaat kan GroenLinks electoraal de vruchten plukken.

Bart Snels (1966) is econoom en directeur van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

Noortje Thijssen (1983) is socioloog en stafmedewerker van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU **GROENLINKS**

ISBN 978 90 72288 47 9

9789072288479